

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.1(4)“1800/1917”

ГУЗЕНКО Ю. І.

м. Миколаїв

ЛЕГКА КОЗАЦЬКА КІННОТА (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.): ПІДГОТОВКА І ТАКТИКА

У статті проаналізовано головні завдання, проблеми підготовки вершників та основні тактичні дії легкої козацької кінноти в період кінця XVI – початку XVII ст. З'ясовано причини специфічної тактики козацької кінноти на полі бою.

Ключові слова: козацька легка кіннота, Бахмат, вершник, тактика, лава.

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає у тому, що в сучасній українській історіографії практично немає спеціального дослідження, присвяченого козацькій легкій кінноті періоду кінця XVI – початку XVII ст., особливостям її підготовки та специфіці використання на полі бою.

Виклад основного матеріалу. Історія становлення легкої кінноти в Європі засвідчує, що цей рід війська спочатку з'явився у вигляді іррегулярного ще в арміях стародавнього світу. У середні віки легка кіннота західноєвропейських армій не відігравала великого значення, оскільки вона була витіснена важкою рицарською кіннотою (VIII–IX ст.). Але вже у XVI ст. вона виходить на першій план, озброєна вже вогнепальною зброєю. Формально поділ кавалерії на легку та важку зберігався до початку XX ст., хоча різниця між ними фактично зникла ще у другій половині XIX ст. [3, с. 824].

Європейська легка кавалерія використовувала коней швидких та малих за масою порід до 500 кг. Її перевага полягала у можливості здійснювати тривалі денні переходи, коні при цьому вживали підніжний корм, суттєво не втрачаючи бойові якості. Тобто легка кіннота мала більшу витривалість та мобільність, порівняно з важкою. До бою її посилали (за рідким винятком) лише для знищення ворога, який втратив стрій (тікав), з метою не дати

йому реорганізуватися, або такого противника, що з самого початку не мав стійкого шикуння. Виходячи з цього, використовували легку кавалерію там, де необхідною була швидкість дій, а саме: стратегічна розвідка, розвідка боєм, перешкодження діяльності ворожої розвідки, флангові атаки, авангардні та арьергардні сутички, заманювання до пасток, прикриття маневрів, зв'язкові функції, рейди по тилам ворога, розорення складів, обозів, перехват гінців. Ніхто не брав стільки полонених та трофеїв, як швидкісна легка кавалерія. Могла вона бути використана і як засіб швидкого розгортання військ в умовах бездоріжжя.

Наприкінці XVI ст. шляхтич Ян Красінський так описував козацьку кінноту: «Останній рід кінноти складають козаки, які легко переносять холод, голод й тягар всілякого роду. Озброєні вони були дуже легко, майже так, як татари. Коні в них дуже рухливі і придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані таким чином, що на них легко повертаються в усі боки і стріляють з лука. В битвах вони найчастіше користуються луком, вражаючи неприятельських вершників дощем стріл. Вони споряджені також шаблями східного зразка й короткими списами. В неприятельській країні вони рухаються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю руху забезпечуються безпека воїна й перемога над

ворогом. Постійно перебуваючи в обширних подільських степах, де вони ведуть безперервну війну з кримськими татарами, козаки возять з собою в сідельних в'юках усі улюблені їстівні запаси, як-от: хліб, солону свинину і сіль, змішану з перцем» [4, с. 182].

Серед головних недоліків легкої кінноти військові експерти завжди визначали неможливість ведення бою проти щільних мас важкої піхоти та кавалерії. На це слід звернути увагу, особливо, коли йдеться про козацьку кінноту кінця XVI – першої половини XVII ст., яка була саме легкою і мала відповідні завдання, що повністю збігалися із завданнями європейської легкої кінноти.

Загальновідомою є думка Г. Боплана щодо якостей козацьких вершників: «...в сідлі вони тримаються не найкращим чином. Пригадується мені (сам бачив це), як двісті польських вершників змусили втікати дві тисячі їхніх найкращих воїнів» [1, с. 27]. Подібно висловився і польський сучасник перед боєм під Берестечком (1651 р.): «Піше військо буде битися добре, але на комонник слабка надія: один добрий юнак може відігнати 10 кінних козаків». В чому причина таких тверджень? Адже аналіз битв, де брали участь козацькі вершники, наштовхує на протилежні висновки. У переважній більшості випадків козацька легка кіннота належним чином виконувала усі завдання, що покладалися на неї. Тому її достойно оцінили відомі полководці Європи під час Тридцятирічної війни, зокрема, Густав Адольф, Альбрехт Валленштейн та ін. Вони не шкодували грошей і сил, аби залучити на свою службу якнайбільше козаків. Так, наприклад, звертаючись за допомогою до Сигизмунда III (1587–1632), маршал А. Валленштейн (1583–1634) наполягав через своїх агентів на залучення підкріплення не з числа польських гусар, аналог яких – кірасири – були у Габсбургів, а з козаків. Як відомо, А. Валленштейн, талановитий полководець, командував загонами найманців-професіоналів і запропонував імператорові створити 20-тисячне наймане військо (причому коштом А. Валленштейна), якщо Фердинанд дозволить утримувати цю армію за рахунок реквізицій (пограбування) місцевого населення. Імператор з радістю погодився і призначив А. Валленштейна головнокомандувачем. За короткий термін було набрано 100-тисячну армію, в якій

А. Валленштейн установив жорстку дисципліну. Саме для цієї армії Альбрехту Валленштейну і потрібні були козаки.

У листі Белецького до Яна Сапеге, що датований груднем 1630 р., зазначено: «Валленштейн просить 10000 запорожців» [2, с. 80]. Радник Фердинанда II – Квеетенберг пише А. Валленштейну у 1632 р.: «Поляки обіцяють 10–12 тис. гусарів, але я вважаю, що краще отримати від них козаків». А. Валленштейн повідомляє Гецу про відмову від використання польських гусар, через їх «низькі бойові якості» [2, с. 80]. Будь-яка європейська армія не мала достатньої кількості природних вершників, і дуже потребувала їх. Не вистачало їх і Густаву Адольфу. Шведи могли познайомитися з козаками ще у 1613–1614 рр. під час військових дій у Росії. Тоді до них приєдналися два козацькі загони – Баришнікова та Сидорка, що пішли від гетьмана Ходкевича [2, с. 79].

Козацькій кінноті були притаманні швидкість, витривалість, агресивність, багатофункціональність. За своєю організацією та умовами військового побуту вона серйозно відрізнялася від підрозділів регулярної легкої кавалерії сусідніх країн, наприклад, «панцерних» армії Речі Посполитої, і мала, окрім загальних, певні специфічні недоліки.

Так, наприклад, вона не мала сталої кількості, їй були не притаманні зімкнуті геометричні шиккування західноєвропейської кавалерії. Часто козацькі кінні підрозділи додавалися до польських гусарських рот. Так, наприклад, 1580 р. в битві під Лукомлею серед польських гусарів нараховувалося 64 козаки [4, с. 179]. У поході на Молдавію 1594 р. козаки, діючи самостійно та маючи достатню кількість кінноти, могли швидко маневрувати на відкритому просторі і громити війська господаря Арона. Але буквально через два роки, під час битви з поляками біля урочища Гострий Камінь (1596 р.), козаки не мали достатньої кількості кінноти і воювали, знаходячись в оточеному таборі.

Окрім несталої, частіше недостатньої, кількості, українська кіннота мала й інші проблеми. Одна з них – недостатній рівень бойової підготовки козацьких вершників. Загальновідомо, що на підготовку вершника з «нуля» необхідно витратити втричі більше, ніж на підготовку піхотинця. Через це в населених пунктах України практично кожен мав вогне-

пальну зброю, але вершників було дуже мало. Такі значні міста України, як Черкаси і Богуслав, могли виставити лише 120 і 100 озброєних вершників відповідно [4, с. 179]. Кінний бій потребує високої моральної напруги і відмінної виучки. Тому козаки здебільшого доїжджали на місце бою на конях, а там, на зразок західноєвропейських драгунів, сходили з коней, віддавали їх під опіку джур, а в бій йшли піші.

Під час підготовки до війни верхові козаки приділяли більше уваги питанням індивідуальної підготовки, ніж діям у «правильному», з точки зору тодішньої військової науки, шикунню під час «правильної» атаки. Але проблема полягала у тому, що в зазначений період кожен окремих добре підготовлений вершник мав менше значення, ніж підготовлений підрозділ. Головну роль під час битви відігравало вміння діяти на полі бою цілими підрозділами. В історичній літературі іноді навіть зустрічається відповідна термінологія в залежності від підготовки вершників: «кавалерія» досягає успіху здебільшого завдяки узгодженості дій усього підрозділу, а не через особисті бійцівські якості окремих воїнів, які його складають. В «кінноті» все навпаки – досягнення успіху сприяє індивідуальна підготовка кожного вершника. Козацька кіннота за своїми діями більше нагадувала західноєвропейських драгунів, ніж повноцінну регулярну легку кінноту. При цьому зрозуміло, що вправний «драгун» залежно від обставин може виступити як досить посередній кавалерист.

Козацтво, в своїй більшості, не мало економічних можливостей щодо придбання та утримання великої кількості бойових коней. Так, наприклад, особливо коштовними були коні у польських гусар. Дуже часто вартість коня сягала п'яти-десяти річних жалувальних воїна. Польські коні тривалий час були найкращими у Європі, існував навіть закон, що забороняв їх експорт. Шляхта Речі Посполитої для своєї кавалерії купувала коней, які коштували від 200 до 1500 злотих. У той же час козацький кінь породи Бахмат цінувався усього в 2–4 злотих.

Але ж бойову тварину мало придбати, її ще треба утримувати. Бахмат – кінь невисокого зросту з довгою густою гривею та хвостом, сильний та витривалий. Бахмати були також татарські, ногайські та литовські. Особливо цінувалися татарські бахмати. «Татарський...

кінь хоча і не такий рослий, але такий кріпкий, як залізний», – повідомляв автор у XVIII ст. Зовнішній вигляд татарського Бахмата, за описами сучасників, був не дуже гарний. Він був кістлявим, нескладним, горбоносим, з великою головою, але дуже витривалим, тільки ця порода мала можливість проскакати без відпочинку 88–133 км (20–30 льє). Запорожці вивели свою породу Бахматів. Вигляд цього коня був інший: був він «середнього зросту, масті переважно гнідої, голову мав досить гарну і добре тримав своє. Норову був лагідного, уїжджався хутко, а в походах легко переходив по 70–80 верст в день, навіть у спеку і без відпочинку [4, с. 181]. Деякі дослідники вважають, що козацького коня було відтворено в результаті схрещення різноманітних порід: башкирської, калмицької, української, перської, арабської, польської. Цікаво, що в Західній Європі коней спеціально для армії почали виводити в другій половині XVIII ст., в Росії тільки за часів Петра I, в Пруссії під час правління Фрідріха Великого, а запорожці – у XVI ст. [4, с. 181].

Дуже часто козакам взагалі доводилося воювати на тих конях, на яких вони працювали в господарстві. До того ж кримці часто захоплювали табуни запорожців. Красномовним свідченням того, в якому стані іноді перебував склад запорозьких коней, є бій під Лубнами у 1638 р. Тоді Я. Острянин, аби зупинити наступ польської кінноти, наказав випрягти з возів коней і, посадивши на них вояків, кинув їх у бій. Але навіть використовуючи таку «недосконалу» кінноту, козаки змогли затримати поляків на деякий час.

Визначеного місця в бойових порядках військової кінноти не мала, її висока рухливість давала змогу маневрувати нею під час бою. Специфічною була і козацька тактика кінного бою, що довела свою ефективність. Відомо, що козацька тактика бою будувалася з використанням табору і мала вигляд активної оборони. Перебуваючи у таборі, козаки витримували перший натиск ворога, розстроївши його шикуння вогнем з мушкетів та гармат. Після цього у дію вступала кіннота, яка вискакувала з табору та добивала деморалізованого ворога. Після цього відбувалося переслідування ворога.

Козацькі вершники, через певні свої властивості, не могли під час битви повною мірою прикрити свою піхоту. Проти важко озброєної

кавалерії вони, маючи степні породи низькорослих коней, не встояли би, а подолати у кінному бою іншого ворога – татар було приречено на поразку. Татари були природженими наїзниками, їх було дуже важко наздогнати, щоби нав'язати бій холодною зброєю. Вони намагалися запобігти рукопашних сутичок, надаючи перевагу обстрілу ворога з луків на безпечній відстані, особливо, коли не мали чисельної переваги. Поляки називали таку тактику татар «татарським танком».

А взагалі, навіть такі досвідчені вершники, як татари, виконували в бою, по суті, ті ж функції, що і козацька легка кіннота: відволікання військ ворога, швидкісні удари у його фланги, тил та ін.

Основним тактичним прийомом, що використовувала козацька легка кіннота на полі бою, була так звана «лава». На жаль, за браком достатньої кількості джерел, важко з'ясувати, як саме відбувалася атака «лавою». З того, що відомо, лава – рухомий, часто розсипний, нерегламентований стрій у вигляді шеренги. Сучасні українські енциклопедичні видання дають таке визначення «лави»: «бойовий порядок козацьких військ, за якого противник атакувався розімкнутою шеренгою із загнутими для його охоплення краями. При цьому частина козаків, яка наступала з фронту, зв'язувала ворога боєм, а ті, що атакували на флангах, охоплювали ворога і нападали на нього з тилу, що вело до швидкого його розгрому» [5, с. 286].

Існує декілька теорій щодо походження «лави». За деякими з них «лава» була запозичена у татар. За іншими – цей стрій винайшли самі козаки, тому що він відповідав їх природним якостям – сміливості, спритності, спостережливості, здібності діяти поодиноці. Усі ці риси дозволяли ефективно використовувати в строю «лаву», яка, залежно від бойової ситуації могла бути розсипною, зімкнутою, або застосовувалась одночасно зі спішуванням козаків. Козаки були більше підготовлені до одиночного бою, а для цього кращим був саме розсипний стрій. Мистецтво бойового застосування «лави» полягало у повному взаєморозумінні між козаками та їх старшиною, коли за умовними знаками вони повинні були виконати розпорядження керівника «лави», в особистій ініціативі кожного козака, який зустрічався з ворогом сам на сам і повинен був

діяти відповідно до ситуації, що склалася на полі бою. «Лавою» козаки користувалися для атаки, щоби розстроїти зімкнуті бойові шиккування, для маневрування з метою втомлення ворога, для охоплення його флангів, прикриття маневрів своїх військ та для дій у ворожому тилу. «Лава» відрізнялася великою маневреністю, її наступ міг підтримуватися рушничним вогнем (частина стрільків для цього спішувалась, частина стріляла на ходу). У потрібний момент «лава» могла розділитися на декілька груп для обходу ворога та одночасної атаки декілька напрямками.

Під час атаки «лавою» козаки спочатку намагалися ослабити ворога одиночними діями, а потім кидалися на нього зосередженим ударом. При цьому «лава повинна була мати достатню кількість вершників, щоб забезпечити глибину шиккування та ширину для охоплення ворога». Під час атаки козаки могли діяти як розімкнутим шиккуванням, так і зімкнутим. Головне було турбувати ворога безперервно. Але все це можна було робити лише за чіткого керівництва. Тому козацькі сотники мали велику самостійність у своїх діях.

Атака «лавою» часто супроводжувалася гучним криком з метою психічного впливу на ворога і підбадьорення себе. Якщо кіннота не могла самостійно перемогти противника, вона відступала під захист піхоти, виводячи ворога під її вогонь.

Зрозуміло, що підрозділи легкої козацької кінноти не могли на рівних діяти проти регулярної польської кавалерії Речі Посполитої, за якою стояла держава. Але від них ніхто цього і не вимагав – у козацьких вершників були зовсім інші завдання. Тому вислів Г. Боплана, який ми привели на початку статті, щодо поганості козацької кінноти, скоріше за все, стосується непередбачених сутичок між польською регулярною кавалерією, можливо гусарією, та легкою козацькою. Тому їх результат закономірний.

Висновки. Таким чином, козацька легка кіннота у зазначений період, незважаючи на певні економічні труднощі, проблеми в організації та підготовці, на полях битв була здатна виконувати практично усі ті завдання, що стояли в той час перед аналогічними європейськими підрозділами. Певною мірою це їй вдавалося робити завдяки використанню різноманітних тактичних прийомів, серед яких

одним з головних була «лава». Саме вона дозволяла ефективно реалізувати всі природні якості козацької легкої кінноти.

Список використаних джерел

1. Боплан Г. Л. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. — Львів : Каменяр, 1990. — 301 с.
2. Вайнштейн О. Л. Россия и Тридцатилетняя война / О. Л. Вайнштейн. — М. : Госполитиздат, 1947. — 216 с.

ГУЗЕНКО Ю. И.

г. Николаев

**ЛЕГКАЯ КАЗАЦКАЯ КОННИЦА (КОНЕЦ XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII вв.):
ПОДГОТОВКА И ТАКТИКА**

В статье проанализированы основные задачи, проблемы подготовки всадников и основные тактические действия легкой казацкой конницы в период конца XVI – начала XVII вв. Выяснены причины специфической тактики казацкой конницы на поле боя.

Ключевые слова: казацкая легкая конница, Бахмат, всадник, тактика, лава.

GUZENKO Y. I.

Mykolaiv

**EASY COSSACK CAVALRY (END OF XVI – FIRST HALF OF XVII c.):
PREPARATION AND TACTICS**

The article analyzes the main challenges, problems, training riders and basic tactical actions of light Cossack cavalry during the end of XVI – early XVII century. The author determined by reason for the specific tactics of Cossack cavalry on the battlefield. Actuality of theme consists in that in modern Ukrainian historiography practically there is not the special research about the Cossack light cavalry of this period. Thus, Cossack light cavalry in this period despite some economic difficulties, problems in the organization and preparation on the battlefield was able to perform almost all the same tasks while standing over similar European division.

Keywords: Cossack light cavalry, Bakhmat, rider tactic bench.

Стаття надійшла до редколегії 01. 03. 2014

УДК 94(477)

ДЕЛИБАЛТОВА Ю. В.

м. Прага, Чеська Республіка

МОВНЕ ПИТАННЯ В ШКОЛАХ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Висвітлюються особливості шкільної освіти Підкарпатській Русі (Закарпаття) в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття. Вплив влади Чехословачії на стан та розвиток освіти на Закарпатті. Виявлено основні проблеми та напрями вирішення мовного питання в зазначеному регіоні.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, Закарпаття, мовне питання, освіта, українські та чеські школи, шкільна система, русинська мова.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна знаходиться на шляху до визнання і приєднання до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, прийнятої Радою Європи. Незалежна Україна демонструє значний прогрес в забезпеченні конституційного права підростаючому поколінню навчатися рідною мовою.

Постановка завдання. Звичайно, що у країні, де проживають представники понад 100 національностей, виникають ті чи інші проблеми етнополітичного, матеріального, організаційно-методичного порядку. Проана-

лізуємо цю думку на прикладі Закарпатської області, де компактно чи дисперсно проживають представники понад 70 етнічних спільнот. Одні з них є корінними жителями краю (русини, українці, угорці, словаки, румуни), інші поселилися тут в різні періоди середньовічної історії і нового часу (євреї, німці, роми-цигани, росіяни, білоруси, вірмени та представники інших народів).

Виклад основного матеріалу. Кожний з державно-політичних режимів у Закарпатті (у ХХ ст. уже сьомий) на свій лад проводив мовно-освітню політику через школу. Так, в